

**МЕТОДИЧЕСКИ ВЪПРОСИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ
СПЕЦИАЛИЗАЦИЯТА НА ТЕРИТОРИАЛНИТЕ ЕДИНИЦИ
В ОБЛАСТТА НА ПРОМИШЛЕНОТО ПРОИЗВОДСТВО
(НА ПРИМЕРА НА ЮГОЗАПАДНИЯ РАЙОН)**

Фидан Николов]

През периода на социалистическата индустриализация у нас промишлеността достигна високо равнище на развитие във всички райони и окръзи на страната. В резултат на това сега тя има структуроопределящо значение в тяхното стопанство. Извършващата се териториална концентрация и специализация на промишленото производство оказва влияние не само върху количествените и качествените показатели на произвежданата продукция, но чрез голямата инерционна сила на съществуващите производствени мощности в значителна степен предопределя териториалната насоченост и ефективността на капиталните вложения, отделяни за изграждане на нови производствени мощности на отрасъла.

Това налага необходимостта от задълбочаване изследванията на процесите на териториалното разделение на труда и специализацията на териториалните единици (райони, окръзи и др.) в областта на промишленото производство с оглед да се разкрият резервите, с които тези процеси съдействуват за повишаване ефективността на производството.

Проблемите на специализацията на териториалните единици в производството изобщо и по-конкретно в областта на промишленото производство са стояли и стоят в центъра на вниманието на икономгеографите и икономистите (занимаващи се с регионални изследвания). В литературата се водят дълги спорове по въпросите за същността на специализацията и методите за определяне на нейното равнище. Изказват се различни становища относно измерването на икономическата ефективност на специализацията и пр. По тези именно въпроси искаме да изкажем и нашето становище.

1. Специализацията е резултат от разделението на труда. Известно е, че една от основните характерни черти на развитието на производителните сили е непрекъснатото задълбочаване на разделението и специализацията на общественения труд. Колкото по-високо е равнището в развитието на производителните сили, толкова по-разнообразни и по-съвършени са формите на разделение и специализация на обществения труд. Според К. Маркс „равнището на развитие на производителните сили на нацията нагледно се разкрива в това, в каква степен е развито в нея разделението на труда“ (1, 20).

Териториалното разделение на труда е една от формите на общественото разделение на труда, което представлява процес на специализация на отделните териториални единици (райони, подрайони и др.) в производството на определени видове продукция на базата на взаимния обмен. „В непосредствена връзка с разделението на труда въобще, пише В. И. Ленин, стои... териториалното разделение на труда, специализацията на отделните райони в производството на един продукт, понякога на един сорт от продукта и даже известна част от продукта.“ (2, 377.)

Специализацията се развива на базата на траен обмен между специа-

лизираните производители. Ако не се извършва обмен, това значи, че всеки производител сам произвежда всичко, което му е необходимо. При това положение няма разделение на труда, което значи, че няма и специализация на производството.

Специализацията на районите и междурайонният обмен са две неразривно свързани и диалектически взаимно обусловени страни на процеса на териториалното разделение на труда. Трудът по райони е специализиран в такава степен, в каквато се извършва междурайонният обмен, и, обратно, международният обмен изразява степента и характера на специализацията на районите (3, 76).

Обективната основа, върху която се извършва териториалното разделение на труда и специализацията на районите, са различията в природните, социалните и икономическите условия и ресурси. Специфичното съчетание на тези условия и ресурси в отделните райони обуславя възможностите за производството на определени видове продукция при по-ниски разходи на обществен труд в сравнение с другите райони на страната. При това положение тази продукция може да се произвежда в размери, по-големи от потребностите на района-производител и с излишък да се задоволяват потребностите на други райони. Икономическото съдържание на този процес се състои в това, че общите разходи на обществен труд за производството на продукцията са по-малки, отколкото ако всеки район трябва да задоволява сам своите потребности.

Териториалното разделение на труда е изключително важно за икономическата география като наука: то отбира във всеки район (местност, център и др.) от множеството отрасли и подотрасли отделни производства, които са най-изгодни икономически. Това прави икономическата география точна наука, въвежда се в нея системния подход в неговото пространствено-временно изражение, позволява да се прилагат широко икономическите разчети, да се премине към моделиране на цялото и на неговите части и техните взаимодействия (4, 351).

Прилагането на системния подход при изследване въпросите на териториалното разделение на труда и специализацията на районите се явява обективна необходимост. Тя се налага от самата същност на процеса на териториалната специализация на промишленото производство. Специализацията на даден район и възможността той да доставя съответна продукция на другите райони на базата на международния обмен поставя въпроса не за изолирано изследване на този район, а за съвместно изследване на всички райони (цялата система от райони). На тази основа може да се балансира производството и потреблението на промишлената продукция, което е условие за нормалното функциониране на производствения процес в мащаба на цялата страна.

2. Докато по въпросите за същността на специализацията на териториалните единици (райони, подрайони и др.) има по-голямо или по-малко единство в становищата на отделните автори, по отношение на показателите за определяне равнищата на специализацията становищата са твърде различни. Ако се направи един по-подробен анализ на тези становища, те могат да се систематизират в три основни групи:

Едни автори поддържат становището, че доколкото териториалното разделение на труда се извършва в сферата на материалното производство, специализацията на териториалните единици (районите) следва да се определя с помощта на производствени показатели. Представители на тази група автори са Я. Г. Фейгин, В. В. Қистанов, Л. Н. Телепко, Т. К. Попова и други. Най-често те предлагат да се използват известните в литературата индекси на локализация. Те представляват отношение на относителното тегло на района към страната по обема на продукцията на даден отрасъл към отношението на относителното тегло на района към страната по обема на цялата промишлена продукция. Тези отношения имат следния вид:

$$I_a = \frac{S_1}{S} : \frac{N_1}{N}, \text{ където}$$

I_a е индекс на локализация;

S_1 — обем на продукцията на отрасъла в района;

S — обем на продукцията на отрасъла в страната;

N_1 — обем на продукцията на промишлеността в района;

N — обем на продукцията на промишлеността в страната.

Аналогичен смисъл има това отношение, когато се използва за съизмерител населението на района и страната, или:

$$I_n = \frac{S_1}{S} : \frac{H_1}{H},$$

където

H_1 е брой на населението в района;

H — брой на населението в страната.

Приема се, че ако индексите са по-големи от единица, отраслите са специализирани, а величината на превишаването над единица показва равнището на специализация.

Втора група автори, като приемат за примат в териториалното разделение на труда обмена на продукцията между производителите, смятат, че за определяне равнището на специализация на районите следва да се ползват показатели, характеризиращи размера на изнасяната от районите продукция, или т. нар. „стоковост“ на производството. Най-изявени представители на това становище са В. С. Немчинов, Ш. Л. Розенфелд, А. Е. Пробст, Д. Р. Богорад и други. Макар и с различни нюанси тяхното становище се свежда до съпоставянето на количеството на изнасяната от района продукция (общо за отрасъла или за отделен подотрасъл) с общото количество на произведената в района продукция от същия вид. И за да бъдат по-убедителни, някои от тях предлагат (Богорад) изнасяната от района специализирана продукция да представлява не по-малко от 50% от произвежданата. Ш. Л. Розенфелд приема за определяне равнището на специализация да се използва отношението на количеството на изнасяната от района продукция към количеството на изнасяната от всички райони аналогична продукция, докато А. Е. Пробст смята за достатъчно само отношението на изнасяната от района към произведената от него продукция. Това отношение има следния вид:

$$K_c = \frac{P_a}{P_n},$$

където

K_c е коефициент на специализация (стоковост);

P_a — количество на изнесена от района продукция;

P_n — количество на произведена в района продукция.

Трета група автори — Н. Н. Некрасов, П. М. Алампов, А. И. Ведищев, Г. И. Граник и други — застъпват становището, че за определяне равнището на специализация на районите следва да се използва система от показатели, разкриващи както мястото на даден отрасъл в общото промишлено производство на района и в съответното производство на страната, така и междурайонния износ (стоковостта) на продукцията от този отрасъл. Следователно тук се обединяват по същество в едно показателите, които се предлагат от първите две групи.

За отбелязване е обаче, че макар по принцип да приемат и двата вида показатели, някои от авторите в тази група дават предпочитание на показателите, характеризиращи обема на изнасяната от районите продукция към произвежданата. По-ясно това проличава при Н. Н. Некрасов и Г. И. Граник.

3. Практиката показва, че по своята показателна сила индексите на локализация отстъпват пред коефициента на специализация, измерен чрез обема на изнасяната продукция (стоковостта на производството), при определяне отраслите на специализация и равнището на специализация. Експериментите, които направихме при изследванията във връзка с Генералната схема за териториалното разположение на производителните сили, нагледно доказва предимствата на коефициента на стоковост.

Ще посочим някои примери от Югозападния икономически район, но такива могат да се посочат и за всички останали райони и окръзи. При използването на основа (съизмерител) цялата промишлена продукция на района се получи, че в Югозападния район са специализирали само 3 отрасли — черната металургия, полиграфическата промишленост и целулозно-хартиената промишленост. Малко по-добре изглежда положението, когато се използва за основа броят на населението, което в случая се явява своего рода „машаб“ на района. В този случай освен горните отрасли получиха индекс на локализация, по-голям от единица, още електропроизводството, машиностроенето и кожаро-кожухарската и обувната промишленост.

Обаче фактът, че в даден район произведената от някой отрасъл продукция, падаща се на 1 човек от населението, е повече, отколкото е средното количество за страната, не дава достатъчно основание да се приеме съответният отрасъл за специализиращ. В случая липсва основният белег (индикатор) на териториалната специализация на производството — междурайонният обмен (стоковостта на производството).

Поради това ние смятаме, че е по-правилно да се използва показателят, който характеризира междурайонната стоковост на производството, т. е. отношението на изнасената към произведената от района продукция от даден отрасъл. Направените по този метод изследвания изменят твърде съществено картината, която се получава при използването на индексите на локализация.

Например по метода на индекса на локализация текстилната промишленост не е специализиращ отрасъл за промишлеността на района, защото индексът ѝ е по-малък от единица. По метода на междурайонната стоковост се получава друго. Югозападният район „изнася“ 59% от памучните и 87% от вълнените платове, произведени в района. Това ще рече, че е налице междурайонен обмен на продукция и коефициентите на специализация, изчислени по метода на стоковост, са съответно 0,59 и 0,87, т. е. едни твърде високи коефициенти, като се има предвид, че максималната им стойност може да бъде единица (когато цялата произведена продукция се изнася).

Аналогично е положението и при топливната промишленост. По метода на индексите на локализация този отрасъл не е специализиращ, но данните показват, че от района се изнасят 42% от добиваните кафяви въглища, т. е. в случая коефициентът на специализация е 0,42. Анализът на състоянието при химическата промишленост и при дърводобивната и дървообработващата промишленост също показва съществени различия. По индексния метод тези отрасли не са специализирали. Данните обаче показват, че 85% от автомобилните гуми, произведени в София, се изнасят в други райони на страната. Изнасят се също във от района 54% от произведените иглолистни дъски и детайли, 34% от широколистните дъски и детайли, 38% от иглолистните греди, 66% от широколистните греди и др¹. А това по метода на стоковост представлява съответни коефициенти на специализация, които никак не са ниски.

Една друга особеност, която се налага от извършените анализи на специализацията на промишленото производство в Югозападния икономически район, е тази, че изчисленията на коефициентите и по двата начина след-

¹ ЦСУ, Междуокръжни баланси за 1979 г. (под печат).

ва да се извършват не по окрупнени отрасли, а по подотрасли и отделни производства. По този начин се намалява нивелиращото влияние на усредняването на данните и се получават по-точни резултати.

Проблемът на специализацията на промишленото производство в районите има и една друга страна, която също така представлява научен интерес. Става дума за изследването на коефициентите на специализация в отделните окръзи на районите. Изнасяната от отделния окръг (когато той се изследва в системата на даден район) продукция може да се раздели на две части — изнасяна продукция в окръзи във от района и в окръзи на района. В този случай могат да се изчисляват два коефициента. Единият, който представлява отношението на цялата изнашена продукция към произведената от окръга, е коефициентът на специализация. Другият коефициент може да бъде отношението на доставената продукция в окръзите на същия район към цялата изнашена от окръга продукция. Този коефициент ние предлагаме да се нарече „коефициент на комплексирането“. Основание за това виждаме в същността на процеса реализация на продукцията от един окръг на района в друг окръг на същия район. Това е форма на взаимно задоволяване на поделенията на района, т. е. участието на съответен окръг в комплексирането на района, но не по линията на производството, а по линията на потреблението на промишлената продукция. Това особено важи за продукцията, която се използва за производствено потребление.

4. По въпросите на икономическата ефективност от специализацията на районите също има различни становища. За критерий на ефективността почти от всички автори се признава повишаването на производителността на обществения труд. Що се отнася до показателите за прякото измерване на ефективността на специализацията, тук гледищата са различни. Едни автори смятат, че най-ниската себестойност на специализираната продукция в мястото на нейното потребление е достатъчен показател за определяне равнището на ефективността от специализацията (5, 161). Доколкото обаче ефективността на производството изобщо представлява (или се измерва чрез) отношението между резултатите (продукцията) и извършените за тях разходи, себестойността не може да изпълнява тази роля. Това е така, защото в себестойността се включват само текущите разходи, а е необходимо да се обхванат всички разходи — текущи и еднократни. Затова по-правилно е становището на онези автори, които смятат, че ефективността от специализацията следва да се измерва с помощта на приведените разходи в мястото на потребление на продукцията. На сегашния етап надеждно средство за оценка на регионалната ефективност на производството е показателят за приведените разходи, единственият достатъчно обоснован показател, който сумира текущите и еднократните разходи, изразен чрез формула $C + KE_n$ (6,39), където

C е капитални вложения (основни производствени фондове);

E_n — нормативен коефициент на ефективност на капиталните вложения.

Този показател има неоспорими предимства пред себестойността, защото отразява както текущите разходи, така и капиталните вложения, изразходвани за изграждане на съответните производствени мощности и необходимите транспортни средства. По този начин се отчитат целите народно-стопански разходи за произвеждане на съответната промишлена продукция и доставянето ѝ на потребителите (7,25).

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Енгелс — Съчинения, т. 3.
2. В. И. Ленин — Сочинения, т. 3.
3. С. А. Николаев — Межрайонный и внутрирайонный анализ размещения производительных сил, М., 1971 г.

4. Ю. Г. Саушкин — Экономическая география: история, теория, методы, практика, М., 1973 г.
5. А. Е. Пробст — Эффективность территориальной организации производства, М., 1965 г.
6. В. В. Кистанов — Обобщающие показатели региональной эффективности производства. Плановое хозяйство, № 8/1976 г., с. 39.
7. *** Общая методика разработки Генеральной схемы размещения производительных сил СССР на период 1971—1980 г. М. 1966 г.